

NO-SELF – AVAGY IDENTITÁS NÉLKÜL?¹

LOSONCZ MÁRK

Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury harmadik grófja 1711-ben publikált egy művet *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Time* címmel. Ennek a rendkívül népszerűvé lett könyvnek számos jelentős fogalmi gesztus köszönhető, ilyen például az *egoity* terminusának bevezetése. A gróf arról beszél többek között, hogy „kétségtelen, van valami, ami *gondolkodik* (*there is something undoubtedly which thinks*), ugyanakkor bizonytalanak tűnik azt illetően, hogy ez a valami egészen pontosan mi lehet. Később egy helyen egyenesen így fogalmaz: „erre gondolnak a *metafizikusok*, amikor azt mondják, »az *identitást* csakis a tudat révén lehet bizonyítani; de ezzel együtt a tudat éppen úgy lehet valós, mint hamis a múlt vonatkozásában.« Így tehát az önazonosan egymásra következő »mi« vagy »én« kérdésének itt eldöntetlennek kell maradnia (*So that the same successional We or I must remain still, on this account, undecided*).”²

Elemzésünk mindenekelőtt azokra a gondolkodókra és elméletekre támaszkodik, akik és amelyek akár tovább is léptek, mint Shaftesbury. Vagyis nem pusztán az „én” állandóságával kapcsolatos kételyt, bizonytalanságot fejezték ki, hanem pár fokkal radikálisabban jártak el: olykor egyenesen azt állították, hogy az „önmagam”, a *self* nem létezik. Ezekben az esetekben nem csupán arról van szó, hogy a *self* önazonosságát módszeresen megkérdőjelezzék, teszem azt a sokrétűségét vagy határainak elmosódottságát hangsúlyozva, hanem a *self* kiiktatásáról. Az erőteljesebb álláspont egyenesen eliminativistának, az ockhami borotva elvét a végsőkéig vivőnek tekinthető, vagyis nincs *self*, illetve minden, ami első személyűnek tűnik, voltaképpen nem más, mint harmadik személyű, szub- vagy szupraperszonális szempontból leírható tények összessége, és ehhez kapcsolódóan: az „én”-re való hivatkozásnak nincs magyarázó ereje. Ennél enyhébbek, engedékenyebbek a redukcionista változatok, amelyek nem tagadják az „önmagam” valóságát, de bizo-

¹ A szerző e mű megírásának idején a Belgrádi Egyetem Filozófiai és Társadalomelméleti Intézete 43007-es számú, Szerbia Köztársaság Oktatásügyi, Tudományos és a Technológiai Fejlődésért Felelős Minisztériuma által támogatott projektjének munkatársa, illetve az MTA DomusAlapítványának ösztöndíjasa volt.

² Cooper, Anthony Ashley Third Earl of Shaftesbury: *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times* (ed. Lawrence E. Klein). Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 420-421.

nyos elemibb vagy éppenséggel holisztikusabb tulajdonságokra, rétegekre vezetik vissza. Akármint is van, a szakirodalom főként *No Self View*ként ismeri ezt az álláspontot, bár vannak alternatív megnevezések is, mint a *No-Subject*, vagy a „tulajdonlás” hiányát kiemelő, külön figyelmet érdemlő *No-Owner*. Felmerült annak lehetősége is, hogy a „senki” latin megfelelőjével írják le ezt a pozíciót, vagyis nemocentrikus álláspontként.

A legalapvetőbb kérdés természetesen az, hogy egészen pontosan mit és miként tagadnak azok, akik tagadják (vagy minimalizálják) az „önmagam” létét. Némelyek egészen egyszerűen kimutatni vélik, hogy fogalmi szigorúsággal véve az „önmagam”-ra való utalás értelmetlen, és így nem is lehet explanatorikus értéke. Vagyis gyakran egyszerűen úgy látják, a bizonyítás és a kifejtés terhe azokat nyomasztja, akik valamiért megtartanák az „önmagam” szempontját. A nemocentrikusok például azt sugallhatják, hogy éppen annyira értelmetlen valamiféle alapként, kiindulópontként szolgáló *selfet* keresni a mentális események háttérében, mint a „villámlik” vagy az „esik” típusú kijelentések háttérében valamiféle alanyi entitás után kutatni. Vagy, hogy egy másik példát hozunk fel, azt sugallják, hogy éppen annyira értelmetlen a *selfet* komolyan venni, ténylegesen fellelhető entitásnak tekinteni, mint azt feltételezni, hogy egy olyan kifejezésnek, mint a „talán”, megfeleltethető egy entitás, amely csakugyan rajtakapható valahol. Vagyis összességében azt sugallják: az „önmagam” nem referál, az „önmagam” sehol sem lelhető fel. Nem áll fenn további tényként, hogy „valakinek lenni”.

Azonban nem ez az egyedüli stratégia. Valaki úgy is tagadhatja a *self* mint tényleges entitás meglétét, hogy közben igyekszik rekonstruálni a *self*-illuzórikus – képzetének geneziséét. Talán úgy, hogy evolúciósan kialakult, az információ-feldolgozásban hasznos fikciónak vagy projekciónak minősíti, konvencionális társadalmi alkalmatosságnak, az emlékezet illúzióiból fakadó konstrukciónak stb. Vagyis amikor az önmagaságról és az elvitatásáról van szó, figyelniünk kell, hogy melyik szinten mozgunk éppen: egy fundamentális szinten, vagy egy származtatotton, amelyet illetően valamivel engedékenyebbnek lehet lenni.

A lehetséges nemocentrikus stratégiák némelyikére már utaltunk. Az egyik annak szisztematikus kimutatása, hogy ami kitüntetetten és intrinzikusan egy *self* nézőpontjának tűnik, az voltaképpen visszavezethető anonimsemleges, harmadik személyű leírásokra. Eszerint a *de se* típusú kijelentések mögött valójában *de re* kijelentések állnak. Ha teszem azt, egy affektív állapotról van szó, akkor az feloldható valamely neurális hálózatokra való utalásokban, esetleg – ellenkező irányban haladva – a társadalmi struktúrákban elfoglalt funkciójában, vagy – a közvetlen tapasztalati anyagot akár figyelembe is véve – úgy írható le, mint egy mentális rendszer önmagát ágensként

való megfigyelése. Mindenekelőtt az annak való ellenállás a tét, hogy a „hogyan?” kérdését minden további nélkül a „ki?” kérdéséből kiindulva akarjuk megmagyarázni, hogy a szubjektivitás problémájához minden további indoklást a szubjektumával egészítsük ki.

Egy másik stratégia abban áll, hogy a *self* pluralitásának tényét addig feszítik, hogy a benne való hit végképp értelmetlenné válik, felmorzsolódik. E tekintetben a patológiából vett példák nagy szereppel bírnak. Ez jelentheti annak kimutatását, hogy amit egységes és elkülöníthető *self*nek hittünk, voltaképpen különböző mentális tényezők szinkron és egyesítetlen együttléte, de annak hangsúlyozását is, hogy nincs olyan entitás, amely valamely dia-kronikus tudati folytonosság alapjaként szolgálhat. Legfeljebb ok-okozati láncolatokról beszélhetünk – ezekben önmagaságot mint további entitást keresni ugyanaz, mint azon morfondírozni, hogy ha egy gyertya átadja tűzét egy másik gyertyának, az egy továbbinak, és így tovább, akkor a századik gyertya tűze mennyiben azonos vagy folytonos az első gyertya tűzével. Magyarán: nincs numerikusan önazonos és folytonos önmegaság. Az egyik, a mérsékeltbb álláspont szerint inkább *self*ek (szinkron vagy diakron) sokaságáról és „dividualizálódásáról” kellene beszélni, a keményebb álláspont szerint pedig egyszerűen meg kell szabadulni az önmegaság gondolatától. Guillaume de Champeaux a 11-12. században hajlott arra a következtetésre, hogy más és más Szókratészről kell beszélnünk az akcidenteek variálódása szerint: más az a Szókratész, aki a tengerben fürdik, és az, aki éppen az erdőben fut.³ Némi túlzással e gondolat modern radikalizálódásának lehetünk tanúi: csupán az akcidenteek módosulásai léteznek, készen kínált hordozó, alapként szolgáló entitás nélkül.

Egy további stratégia annak kimutatása, hogy nincs olyan egész, amelynek részeit elemezve az önmegaságra bukkanhatnánk. Ez talán a legfontosabb nemocentrikus stratégia abban a hagyományban, a buddhistában, amely idestova kétezeröttszáz éve tanítja – különböző változataiban – a nem-én (az *anátman*) tanát.⁴ A módszer voltaképpen roppant egyszerű: sorra kell vennünk valamely egén részeit, s rájövünk, hogy egyik sem feleltethető meg annak, amit *self*nek nevezünk. Ez a bal kéz nem lehet az „én”-em, ez a vese nem lehet az „én”-em stb. Mai kifejezéssel: mereológiai redukcionizmusról és nyalábelméletről van szó, amely tagadja, hogy létezne a részeken, a kauzá-

³ Lásd: Libera, Alain de: *Archéologie du sujet. La quête de l'identité*. Vrin, Paris, 2010. 37.

⁴ A rendkívül gazdag szakirodalomból mindössze néhány műre hívjuk fel a figyelmet: Duerlinger, James: *Indian Buddhist Theories of Persons. Vasubandhu's "Refutation of the Theory of a Self"*. Routledge, London – New York, 2003. úó: *The Refutation of the Self in Indian Buddhism. Candrakīrti on the selflessness of persons*. Routledge, London – New York, 2013. Siderits, Mark: *Personal Identity and Buddhist Philosophy. Empty Persons*. Ashgate, Hampshire – Burlington, 2003. Albahari, Miri: *The Two-Tiered Illusion of Self*. Palgrave Macmillan, New York, 2006.

lisan összefüggő aggregátumokon túlnyúló egész, amelyet önmagaságnak kéne tekintenünk.

Mindazonáltal szögezzük le, hogy nem csupán a nemocentrizmus nyugati hagyományai roppant sokrétűek és gazdagok, hanem a nyugatiak is. Megannyi gondolkodó kifejezetten a *No-Self* álláspontján volt, vagy legalábbis izgalmasan vetette fel az álláspont lehetőségét. A leginkább hivatkozott példa természetesen Hume, aki hajlamos volt arról beszélni, hogy csupán az észleletek önmagaság nélküli nyalábja létezik, arról, hogy a *self* merő fikció (igaz, a Hume-recepcióban különböző értelmezései vannak az által képviselt álláspontnak).⁵ Kétségtelenül ebbe a hagyományba tartozik az a Lichtenberg, aki a karteziánus örökséget átgondolva arról beszélt, hogy mindössze annyiról legitim beszélni, hogy „valami gondolkodik” (*es denkt*), anélkül, hogy a szubjektivitásról a szubjektumra ugranánk.⁶ Lichtenbergre hivatkozik sokkal később Moritz Schlick, aki a *Jelentés és verifikáció*ban arról beszél, hogy az „enyém” és a „tiéd” közti különbségtételnek nincs logikai fedezete, hogy a tapasztalatnak valójában nincs tulajdonosa.⁷ De Lichtenbergre utal az egyik korszakában Wittgenstein is, aki annak szükségességéről szólt, hogy a közvetlen tapasztalatot személyes névmások nélkül írjuk le – hiszen nincs tulajdonosuk.⁸ Érdekes módon még a nemocentrikus álláspont talán legjelentősebb 20. századi képviselője, Derek Parfit⁹ is utal Lichtenbergre, az a Parfit, aki a személyes identitással kapcsolatos kérdést végső soron irrelevánsnak minősíti (sőt, erkölcsileg felszabadítónak tekinti a tőle való mentesülést, a személytelenítést), aki azt állítja, hogy az önmagaság mint különálló tény (mint *further fact*) nem létezik, s hogy a személyes identitásunk valójában fölösleges hipotézis ahhoz, hogy egy élet folytonosságát, a benne érvényesülő relációkat megmagyarázhassuk.

A nemocentrikus hagyományt illetően külön figyelmet érdemel a fenomenológia. Többek között a *Logikai vizsgálódások* Husserlje, aki az „én”-t hajlamos volt reflexív produktumnak tekinteni¹⁰, Sartre, aki *Az ego transz-*

⁵ Legyen itt elég Galen Strawson művére utalnunk, amely amellett kardoskodik, hogy az önmagaság megkérdőjelezése Hume filozófiájában sokkal inkább episztemológiai, semmint metafizikai természetű: Strawson, Galen: *The Evident Connexion: Hume on Personal Identity*. Oxford University Press, Oxford, 2011.

⁶ Erről lásd: Libera, Alain de: *id.mű*, 100-101.

⁷ Uo. 100.

⁸ Uo. 101.

⁹ Lásd mindenekelőtt: Parfit, Derek: *Reasons and Persons*. Oxford University Press, Oxford, 1984.

¹⁰ Husserl, Edmund: *Logische Untersuchungen. Erster Teil. Prolegomena zur reinen Logik*. Text der 1. und der 2. Auflage. Hrsg. von Elmar Holenstein. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1975. uő: *Logische Untersuchungen. Zweiter Teil. Unter-*

*cendenciájában*¹¹ részben hasonlóképpen arról beszélt, hogy az *ego* utólag konstruált, transzcendens tárgy, nem pedig kiindulópont, transzcendentális alany – vagyis a prereflexív, nem-pozicionális tapasztalatban az „én” nincs jelen. Vagy megemlíthetjük Aron Gurwitsch nem-egológiai fenomenológiai projektjét.¹²

Hosszan lehetne még sorolni azokat, akik a nemocentrikus nyugati hagyomány részei, vagy legalábbis fontos megnyilvánulásai voltak e téren: Friedrich Nietzsche, William James, Bertrand Russell, A. J. Ayer, G. E. M. Anscombe, Daniel Dennett, P. F. Strawson és így tovább.

A viták mai állásának áttekintése csaknem képtelenség. Van azonban egy alapvető feszültség, amely átjárja a kortárs dilemmákat.

Megannyi kérdés felmerül a nemocentrikus álláspont tekintetében. Vajon lehetséges olyan tapasztalati folyamat, amely az enyémként kezdődik, ám valaki más tapasztalataként ér véget? Vajon annak számára, akinek világos emlékei vannak az Afrikában töltött gyermekkoráról, mi biztosítja ezt a diakron folytonosságot? Amennyiben létezik legalábbis a *self* valamiféle érzése (*sense of self*), vajon ez leírható diszkrét mentális események merő összegeként?

Amit ezek a felvetések végső soron mind implicálnak, az az, hogy kell léteznie egy minimális önmagaságnak, az öntapasztalatában invariáns szerkezetnek, amely prereflexív módon, mindig már, közvetlenül, nem-inferenciális módon adott. Kell lennie egy elementáris, implicit, semmi másra nem visszavezethető, hallgatólagos „számomra”-jellegnek, amely lehetővé teszi, hogy valamit, bármit mint az „enyém”-et tapasztaljam meg, s ez az eredendő fenomenális dimenzió elvileg mindenkor hozzáférhetetlen mások számára. Egészen egyszerűen nem tudok nem ez a minimális ipszeitás lenni, nem tudok hátat fordítani ennek az elemi, datív módban zajló adódásnak, amely a tapasztalatot intrinzikusan a *self* számára való tapasztalattá, perspektivikussá teszi. Ez a stratégia nem feltételez semmilyen „én”-pólust mint külön „szubsztanciális” entitást, mint eleve adott, kvázi időtlen identitással bíró hordozót, belső ellenőrt, központi ágenst – pusztán az „enyém”-ként való tapasztalatást tartja meg a maga minimalitásában. Vagyis nincs a tapasztalati folyamattal szembeállítható elkülönült *self*, csakis a folyam szerves részeként működő önmagaság.

suchungenzur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis. In zwei Bänden. Hrsg. von Ursula Panzer. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1984.

¹¹ Sartre, Jean-Paul: *Az ego transzcendenciája*. Ford. Sándor Péter. Latin Betűk, Debrecen, 1996.

¹² Gurwitsch, Aaron: A Non-Egological Conception of Consciousness, *Philosophy and Phenomenological Research* 1. 1941. 325-338.

Mondanunk sem kell, a nemocentrikus álláspont szerint ez a *self* indokolatlan visszacsempészése, illetve a szubjektivitásról a – mégoly visszafogott – önmagáságra való szükségtelen ugrás. A nemocentrikus úgy véli, nem minden tudati esemény van valamely szubjektum számára, hogy vannak olyan rétegek, amelyekben a tapasztalat – a maga önelégültségében, semlegességében – még nem ágazódik ketté szubjektív és objektív vetületekre. Összességében véve: a minimális *self* elmélete még mindig rabja annak, amit Thomas Metzinger fenomenológiai reifikációnak nevezett a nemocentrizmus egyik főművében, a *Being No One*ban (*Senkinek nem lenni*)¹³. Vagyis a minimális önmagáság elmélete még mindig eltárgyasít és elkülönít ott, ahol voltaképpen komplex, önszerveződő rendszerekről kellene beszélnünk, amelyek esetében az önmagáság érzése a környezethez viszonyított homeosztatisz egyensúlyt fenntartani hivatott, emergens, illetve operatív szerepet betöltő, az információfeldolgozást megkönnyítő fejlemény, nem pedig kiindulópont. A kogníció önmagára-vonatkozásához, az önreferenciális hurkokhoz sem szükséges egy „kicsoda” azonosítása, mégoly minimális módon sem, nem szükséges a tulajdonlás bármely *további* tényét feltételezni. Amiképpen Shoemaker fogalmazott egy helyütt: identifikáció nélkül önreferencialitás.¹⁴ Az illúzió forrása az, hogy az élő tapasztalatban a vissza- és előreecsatolások rendszere (amelyben az újabb fejlemények is beépülnek a folyamatokba), a rekurzív hurkok, a rendszer mint rendszer makroszinten meglevő hatékonysága azt a benyomást keltik, hogy létezik egy eleve adott hordozó mint „önmagam”, az önmodellezés szövevényes stratégiáin túl.

Ugyanakkor, ha figyelmesebben megnézzük a vitákat, az álláspontok közötti különbség olykor elenyészőnek tűnik. Például Dan Zahavi, aki a minimális önmagáság elméletének egyik fő képviselője, leszögezi, hogy a *self* üres.¹⁵ Vagy – a másik oldalon – a kifejezetten nemocentrikus elköteleződésű Matthew MacKenzie például arra beszél, hogy a *self* üres rendszerfejlemény, de mégis valósnak tekintendő mint az önmagáság érzése és a rendszer

¹³ Metzinger, Thomas: *Being No One. The Self-Model Theory of Subjectivity*. MIT Press, Cambridge (MA) – London, 2004. Vö.: uő: *The No-Self Alternative*. In: *The Oxford Handbook of the Self* (ed. Shaun Gallagher), Oxford University Press, Oxford, 2011. 279-297.

¹⁴ Shoemaker, David: Self-reference and Self-awareness, *Journal of Philosophy* LXV. 1968. 556-579.

¹⁵ Zahavi, Dan: The Experiential Self: Objections and Clarifications. In: Siderits, Mark – Thompson, Evan – Zahavi, Dan (eds.): *Self, No Self? Perspectives from Analytical, Phenomenological and Indian Traditions*. Oxford University Press, Oxford, 2011. 56-79.

önreprezentálási módja.¹⁶ Vagy még egy példa: Francisco Varela, aki a komplex rendszerelméleti önmagaság-értelmezés fő ihletője, virtuális identitásról beszél, amely nem lokalizálható, nem szubsztanciális, disztributív, és mégis: betöltheti szerepét, ami nem más, mint egy rendszer operatív zártságának a fenntartása.¹⁷ Mindent összevetve az a benyomásunk támadhat, hogy az eltérő vélemények egymáshoz való közelítésének gyakran a merő terminológiai különbségek, felületi eltérések szabnak gátat. A további vitákat minden bizonnyal nagyban segíthetné, ha mindenkor tudatosítanánk, hogy az adott esetben az önmagaság egészen pontosan mely – fundamentális vagy derivatív – rétegről, vetületéről van szó.

Zárásképpen hadd utaljak a *No-Self* vita egyik vissza-visszatérő meglátására, miszerint az önmagaságról szóló klasszikus indiai vitákban, de a nyugati vitákban sem csupán az identitásról van szó, hanem mindig egyúttal az identifikációról is. Nem pusztán az a kérdés, hogy kik vagyunk, hanem hogy kiké leszünk mi, akik a harag, a bírvágy, a kötődés alanyaiként azonosulni igyekszünk ott és akkor, ahol és amikor feltehetően nincs kivel azonosulni. Ezzel a kérdések egészen új horizontja nyílik meg, az önmagaság hiányának erkölcsi – sőt, némelyek számára szoteriológiai – dimenzióival kapcsolatos. Vajon felszabadító lehet-e hátat fordítani az önmagaságnak, de legalábbis bizonyos mozzanatainak?

¹⁶ MacKenzie, Matthew: Enacting the Self: Buddhist and Enactivist Approaches to the Emergence of the Self. In. *Self, No Self? Perspectives from Analytical, Phenomenological and Indian Traditions*. id. kiad. 239-274.

¹⁷ Varela, Francisco: *Ethical Know-How: Action, Wisdom, and Cognition*. Stanford University Press, Palo Alto (CA), 1999.